

Mitinis vandens kodas Antano Vaičiulaičio novelėje „Akmenų laukas“

GABIJA BANKAUSKAITĖ-SEREIKIENĖ

Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas, Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas

El. paštas Gabija.Sereikiene@khf.vu.lt

Straipsnyje mitopoetiniu aspektu tiriant vandens hierofaniją analizuojama Antano Vaičiulaičio novelė „Akmenų laukas“. Novelė konstruojama kaip viena iš pagrindinio veikėjo vaikystės istorijų, „kelionė į save“, į momentą, kai prarandamas „rojus“ ir prieš akis atsiveria „mirties vartai“. Archetipinę funkciją čia atlieka vanduo, kuris yra gyvybės, mirties, moteriškumo išraiška, kuris skatina prisiminimus, išreiškia ciklišką gyvybės rato judesį, atlieka atminties ir pranašo, apvalymo ir atnaujinimo, išėities ir gelbėjimo funkciją, simbolizuoja ribą ir kliūtį, jausmus ir svajones, kovą bei neįsisąmonintą pasaulėkūros procesą. Kasdienybės ir ribinių situacijų permąstymas, lūžių ir permąstymų išgyvenimas atšaukus pasaulietinį laiką, sugrįžus į kritinį momentą per kartotę ir ritualą leidžia pakylėti A. Vaičiulaičiui gyvenimo tikrovę virš buities, suteikti vaizduojamiems įvykiams mitinį kodą ir visuotinę vertę.

Raktažodžiai: mitas, archetipas, vanduo, kūryba, kartotė

IVADAS

Pasaulis, žmogus ir jo gyvenimas neretai suvokiamas kaip tarpusavyje sąveikaujančių dalelių koegzistavimas trijose sferose, tam tikras būvis. Kiekvienas žmogų supančio pasaulio sudėtinis elementas aiškinamas kaip būtinas ir nepakeičiamas, suponuojantis harmoningą, darnią visumą. Žmogus suprantamas kaip sąmoninga būtybė, gebanti kryptingai dalyvauti pasaulėkūros procese. Kosmoso kūrimosi etapai, sandara, savasis „Aš“, jo paskirtis, egzistencijos prasmė, transcendencijos slėpiniai aiškinami ne tik archeologiniais, antropologiniais, psichologiniais ir kitais moksliniais tyrinėjimais, bet pasiremiami ir archetipais – bendruomeninio supratimo „produktais“, glūdinčiais sąmonėje, bei mitinio mąstymo struktūromis. Mitinis mąstymas vaizdais neatsiejamas nuo religinės patirties, kuri prilyginama pirmapradei patirčiai. Religingas žmogus, kitaip nei pasaulietis, erdvę išgyvena kaip nevienalytę, kokybiškai kitokią: hierofanijos apraiškos žymi šventą, *realią* erdvę, kurioje galima pasaulėkūra; šventojo centro stokojanti erdvė yra nešventa, chaotiška, todėl

nereali, ją reikia ritualu, apeigomis kosmizuoti, sakralizuoti, kad būtų galima įkurti namus, analogiškus dievų namams, t. y. kartoti pirmą pradžius dievų veiksmus [4, 15–16, 47].

Siekimas peržengti istorinį laiką, bandymas atkurti mitinę pasaulėkūros akimirką itin ryškus lietuvių prozininko Antano Vaičiulaičio (1906–1992) tekstuose. Jie atspindi pamatines temas, klausimus, vertybes, archetipus – tai, kas žmogui svarbiausia ir kas veikia jo pasaulėvaizdį. Autoriui rūpimos problemos novelėse koduojamos tam tikros srities gamtos simbolika. Vienu novelių įvaizdžiai grupuojami apie medžio fenomeną, kitų raktas į giliosios reikšmės atskleidimą – paukščių pasaulis, kai kurios novelės grįstos vandens stichijos archetipinėmis struktūromis ir mitokūros principais. Nemažai analizuotas autoriaus darbų tradiciškumas ir modernumas, aktualumas, poetika, psichologiniai ir etiniai aspektai, egzistencinės temos, nagrinėti archetipai, kūrinių motyvai (Antano Vaičiulaičio 100-osioms gimimo metinėms skirta konferencija ir leidinys *Būties harmonijos ilgesys* [3], Aušros Liulevičienės [11], Vytauto Kubiliaus [10], Alberto Zalatoriaus [16], Bernardo Brazdžionio [2], Juozo Griniaus [16] ir kt. vertinimai). Itin nuodugniai įvairiais aspektais analizuotas Antano Vaičiulaičio romanas *Valentina*. Tačiau archetipiškumo, mitokūros aspektas kūrėjo novelėse, vandens reikšmės ir simbolika nėra išsamiai tirti. A. Vaičiulaičio kūrybos pasaulis, veikėjai – tradicinės bendruomenės žmonės. Kai kurie tyrėjai yra pažymėję, kad rašytojo vaizduojami personažai artimesni transcendentiniam būties modeliui nei pasaulietiniam. Pasak V. Kubiliaus, A. Vaičiulaičiui literatūra yra žmonių bendrumo, dvasinio prado, amžinybės ilgesio išraiška, jo istorijose nėra liūdesio ir maištingos nevilties, vyrauja džiaugsmingas visuotinės harmonijos išgyvenimas, žmogus ramiai siekia šventiškos palaimos, nes tiki, kad dangaus vartai jam iš tiesų atsivers [10, 42, 33]. Kita vertus, pasak M. Eliadės, bet kuris žmogus, net ir pasirinkęs pasaulietišką gyvenimą, iš dalies vis tiek esti religinėje patirtyje. Mažiau nagrinėtos Antano Vaičiulaičio novelės analizė šiuo aspektu yra nauja ir aktuali viso rašytojo kūrybinio paveldo interpretacijai.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti A. Vaičiulaičio novelę „Akmenų laukas“ vandens hierofanijos aspektu. Straipsnio uždaviniai: aptarti mitinio mąstymo ir archetipo sampratą, nagrinėti vandens simbolikos reikšmę novelės pasaulėvaizdžio sistemoje. Tyrimo metodas mitopoetinis: remiamasi J. Puhvelo ir E. Meletinskio mitinio mąstymo samprata, C. G. Jungo ir M. Eliadės archetipinio modelio apibrėžtimi, „amžinojo sugrįžimo“ ir kartotės, ritualo sampratų jungtimi kaip metodologiniu įrankiu, leidžiančiu interpretuoti novelės mitinį erdvėlaikį ir veikėjų atkuriamus pirmą pradžius pasaulėkūros veiksmus, paliudytus dievų, aktualizuoti vandens kaip pamatinės stichijos funkcijas; taip pat pasitelkta kosmogoninės vandens reikšmės aptartis pagal G. Bachelardą.

MITAS – ARCHETIPAS – KARTOTĖ

Mitas „fiksuoja mąstymo būdus, kurių dėka žmonių grupė suvokia ir atpažįsta save, kaupia žinias ir pasitikėjimą savimi, aiškina savo pačių ir aplinkinio pasaulio kilmę bei egzistavimą, o kartais bando nuspėti ir ateitį“ [13, 2]. M. Eliadės teigimu, mitai sudaro pirminių apreiškimų *in illo tempore* visumą, „byloja apie tai, kaip kas nors atsitiko, pradėjo būti. <...> kalba tik apie *realius dalykus*, apie tai, kas *realiai* įvyko, apie tai, kas apsirėiškė visa pilnatvė“ [5, 67]. Dievai ir protėviai pirmą pradę kūryboje perteikė civilizacijos pagrindų žinias, kad *amžinasis sugrįžimas* į pačią pradžią ir pirmą pradžių veiksmų kartojimas modeliuoja bei moderuoja individų ir kosmoso, kuriame nuolat esti pirmykštis žmogus, buvimo būdą. Tai – susiliejimas su būtimi ir dalyvavimas joje. Mitinis mąstymas gamtą ir žmogų suvokia kaip vienį, neskiria objekto ir subjekto, to, kas materialu ir idealu, vienkartinio ir daugkartinio, kas statiška ir dinamiška, amžina ir laikina. Etnologo Bronislavo Malinovskio teigimu [12, 38], mitas atlieka

praktinę funkciją palaikydamas tradicijas, genties kultūros nenutrūkstamumą, kodifikuoja mintį, stiprina moralę, siūlo tam tikras elgesio taisykles, sankcionuoja apeigas, racionalizuoja ir pateisina socialinę sanklodą; pragmatinė jo funkcija siekia individo bei visuomenės gerovės ir dermės su socialiniais bei ekonominiais veiksniais.

Mitinis mąstymas, jungiantis praeitį ir dabartį, perteikia archetipines struktūras. Archetipų teoriją pagrindė C. G. Jungas, tyrinėdamas sapnus ir remdamasis analogijomis iš mitologijos. Jo nuomone, archetipai yra tam tikra *psyche* struktūra, įgimta kiekvienam žmogui [7, 221]. Archetipo sąvokos suvokimas visada yra gana problemiškas, nes neretai manoma, kad archetipai reiškia tam tikrus apibrėžtus mitinius vaizdinius ir motyvus. Tai yra instinktyvi linkmė ir kartu sąmoninga tendencija (polinkis) atkurti tam tikro mitinio motyvo, mitologemos išraiškas (pavaizdavimus). Išraiškos gali labai skirtis detalėmis, tačiau nenukrypsta nuo pagrindinio modelio. Archetipai gali iškilti netikėtai, tarsi instinktai, ir pasireikšti fantazijomis, simboliniais vaizdiniais, kurių kilmė nežinoma; jie atsikuria bet kuriuo metu ir bet kuriame pasaulio krašte [8]. C. G. Jungas teigia archetipą esant dalimi objektyvios psichikos, dinamišku vaizdiniu, kurį suprantame per nepriklausomo veikėjo išgyvenimą [9, 143].

M. Eliade apie archetipus samprotauja panašiai teigdamas, kad tai tipiniai žmogaus elgesio modeliai, turinio neturinčios grynosios formos, slypinčios žmogaus psichikoje ir lemiančios jo elgesį. Kiekvienas simbolis, vaizdinys, objektas, taigi ir mintys, jausmai, situacijos, veiksmai, turi savo archetipinį modelį – bendruomenės ir kiekvieno jos nario sąmonėje glūdinčią nepaaiškinamą visuotinę pasaulio ir tikrovės sampratą. Tokios struktūros aptinkamos senovės visuomenių mąstysenoje, jomis grindžiama kasdienė veikla, darbai, aiškinamas žmogaus buvimas pačia bendriausia prasme. M. Eliadės teigimu, tyrinėjant senovės visuomenių žmonių elgesį, galima perprasti būties ir tikrovės sampratą, kurios gali būti traktuojamos kaip esminės pasaulėvokos ašys [4, 7]. Būtis ir tikrovė, metafizinis archajinis pasaulis aiškinamas nesąvokine kalba ir atsiskleidžia per simbolius, mitus ir ritualus [4, 7]. Kartojimas – svarbiausias archetipinių struktūrų aspektas – padeda joms susidaryti, formuoja jų reikšmę [4, 8–9]. Taigi archajinei sąmonei svarbiausia yra tai, kas sakralu, o sakralu tai, kas „kosmogoniška“, kas esti kūrimo pradžioje, kas gali ir turi kasmet kartotis pagrindiniame tam tikros tradicijos rituale. Religinę žmogų didingumo, paslaptingo ir intuityviai tesuvokiamo pamėgdžiojimas, ritualizavimas artina prie nežemiškumo, teisingumo, prie kažko, kas buvo ir tebėra žmonių siekiamybė, idealas, vienintelis ir teisingas kelias, galintis palengvinti žmogaus būtį ir bent priartinti prie amžinumo.

VANDENS HIEROFANIJOS SĄSAJA SU „AMŽINUOJU SUGRĮŽIMU“

Mitinio mąstymo struktūros apima pagrindines gamtos stichijas – orą, žemę, ugnį, vandenį. Kaip teigia M. Eliade, bet kokia struktūra, forma, sankūra, kūryba negalima be vandens, nes be jo negali būti jokios formos. Būtent universali vandens simbolika sujungia ir pagrindžia visų kitų sferų pavienių hierofanijų apraiškas. Vandens stichija neprilygsta jokiai kitai, tarsi visko „branduolys“ yra bėlaikė: „nes vandenys buvo anksčiau už žemę“, „vandenys simbolizuoja bendrą potencialumo visumą; jie yra visų būties galimybių *fons et origo*, telkinys; jie yra pirmesni už bet kokią formą ir *laiko* bet kokią sankūrą“ [5, 91]. Nugrimzdimas simbolizuoja sugrįžimą į pirmą pradę beformę būseną, chaosą. Iškilimas (pvz., salos mituose) – chaoso suvaldymas, formos įgavimas, erdvės kosmizavimas. Vandenys neturi formos, forma galima tik virš vandens [5, 92]. Tad sąlytis su vandeniu pažymėtas ir gyvybės, ir

mirties ženklais, nes nauja gyvybė įmanoma tik po laikino užgesimo (periodiškas tvanas, žemynų nuskendimas, išventinamoji krikšto mirtis, nuodėmių nuplovimas, t. t.).

Taigi vanduo yra ypatingas pirmapradis objektas. Dažnai jis pavadinamas gyvybės šaltiniu, jam suteikiama pagrindinės gyvybės egzistencijos sąlygos reikšmė. Pirmapradis vanduo, ėmus veikti kokiai nors šventybei ar iš vandens pasirodžius kokiai nors gyvybės sėklai, užuomazgai (lotosui, kiaušiniui) ar pan., nugalė chaosą ir sukuria kosmosą – sunaikina tamsą ir pasėja gyvybę, o vėliau nepaliaujamai rūpinasi ja, jos išlikimu ir tęstinumu. Tad vanduo atliepia abu pasaulio kūrimosi procesų polių – neigiamą (chaosą) ir teigiamą (kosmosą). Šis vandens dvilypumas dažnai grindžiamas įvairiais įvaizdžiais. Neretai vaizduojami klaidūs, pragaištį nešantys jūrų vandenys, audros, visa užliejantis ir pražudantis tvanas, derlių sunaikinančios liūtys. Dažni ir troškulį malšinantys, gyvybę palaikantys, nuo sausrų ar gaisrų gelbėjantys, apvalantys, augmeniją atgaivinantys vandenys. Toks elemento dvejojumas sietinas su gamtos, pasaulio, gyvybės ciklų samprata ir vandens svarba joje. Vanduo periodiškai atnaujina pasaulį, apvalo jį, įkūnija tobulėjimo, amžinumo, nenutrūkstamumo idėją.

Daugumoje veikalų vandens stichijos simbolika dažniau siejama su apatine Kosmoso ar Pasaulio medžio sfera, su požemiu ir horizontalumu, su perėjimu iš mirties, nebūties į žemės būtį, toliau kylant vertikale link dangaus ir ugnies į dievų sferą. Pats vanduo yra *axis mundi* [plg. 5, 30], vartai aukštyn arba žemyn, jungiamoji vertikaloji žemės ir dangaus ašis. Taigi vanduo – būtina, veiksmingumu pažymėta stichija, pati atliekanti veiksmą, kurianti, sudedamoji pasaulio objektų medžiaga, keliaujanti per tris pasaulio sferas.

Veiksmas, ėjimas bendriausia prasme suvokiamas kaip kelias, kelionė – pirmiausia į save, į savo esybės centrą. Jis sudėtingas, nes tai perėjimas iš chaoso, mirties į gyvenimą, realybę, tvarką. Tai iniciacija, ėjimas į veiksmingą būtį. Tai ir kūrybos aktas, Pasaulio sukūrimas. Vanduo, amorfiškas ir neišreikštas, paskatina kosmizavimą, kūrybą per auką, kraują, kuris yra tas pats vanduo. Sugyvinimas, tikrasis gyvenimas, sudvasinimas turi būti paliudytas dievų, siela suteikiama per auką, aktą, ritualą (per prototipą, kartojimą). Daiktas ar veiksmas yra tikras tiek, kiek pamėgdžioja ar atkartoja archetipą. Tad reali tikrovė grindžiama kartojimu arba bendrininkavimu. Mėgdžiojant archetipus, atšaukiamas istorinis (žemiškasis) laikas, kartojamas pirmasis veiksmo kartas *ab origine* [4, 22]: „Kaip įprastinę erdvę panaikina Centro simbolika <...>, taip ir kiekvienas prasmingas archajinio žmogaus veiksmas, kiekvienas realus veiksmas, t. y. kiekvienas archetipinio veiksmo pakartojimas, pristabdo trukmę, panaikina įprastinį laiką ir susieja su mitiniu laiku“ [4, 38]. Pasaulietinio laiko atsisakymas išreiškia vidinį archajinio žmogaus poreikį, bandymą atkurti buvusį ryšį su Būtimi. O noras atmesti istoriją, mėgdžioti archetipus liudija, kad žmogus siekia amžinumo ir tęstinumo, ginasi nuo nebūties baimės, siekia išlikti. Kolektyvinė atmintis nepripažįsta istorijos, ji išlaiko tik pavyzdinius modelius, teigia amžinąją idėją, ja pažymi konkretų istorinį įvykį ar istorinį asmenį, atmesdama istoriškumą ir asmenybiškumą, palikdama tik simbolizuojantį faktą ar herojų (didvyrį). Atsisakyti istorinio laiko padeda iliuzija, skaitymas, kūryba, amžinojo momento, paliudyto dievų, ilgesingas troškimas, Didžiojo Laiko pasiūlgimas, harmonijos poreikis. Įkvėpimas, palaimos būseną, skaitymas, „žmogiškojo meno kūriniai yra dieviškojo meno pamėgdžiojimas“, „todėl dievų veikla, teikianti didžiausią palaimą, yra kontempliacija. Todėl ir žmonėms didžiausią palaimą teikia ta veikla, kuri yra artimiausia dieviškai veiklai“ [4, 35].

Amžinybės laikas cikliškas, jis nenutrūkstamai sukasi ratu, tai laikas be konflikto. Pasak M. Eliadės, žmogui būdingas ontologinio rojus, tobulybės, buvusios *ab initio* ilgesys [5, 66] ir tikėjimas, kad dievai ir protėviai pirmaprade kūryba perteikė ir civilizacijos pagrindų žinias, o *amžinasis sugrįžimas* į pačią pradžią – sugrįžimas į tikruosius, realius namus, į

būties esmę, pradžią, lopšį, suteikiantis saugumo jausmą ir galimybę pasijusti tikraisiais pasaulio kūrėjais – dievais, dievybėmis ar herojais. Ritualas „kontroliuoja“ vidinę visatos dialektiką kartu su kartote, besiginančia nuo atsitiktinių įvykių. Jis iš destrukcijos ir chaoso gražina į tvarką, darną ir harmoniją, taigi – kosmogoniją, leidžia peržengti profanišką laiką. Žmogus *kartoja Pasaulėkūros aktą* – ritualas, dieviškasis modelis, archetipas, sugrąžina į *mitinį pradžios metą* [4, 24–25].

„PRARASTOJO ROJAUS“ ŽENKLAI NOVELĖJE

Antano Vaičiulaičio novelė „Akmenų laukas“ – retrospektyvus pasakojimas apie vaikystėje išgyventą įvykį, galbūt faktą, kuris, praradęs savo istorines šaknis, gali pasikartoti bet kada ir bet kurioje vietoje kaip savo gyvenimo, savo namų tvėrimo pavyzdys, individo akistata su bendruomenės sukurtu išnaudojimo mechanizmu, kovos už laisvę tragizmo idėja. Novelė konstruojama kaip pagrindinio veikėjo vaikystės viena iš istorijų, kaip „kelionė į save“, kaip tam tikras „auksinis laikas“, kuris baigėsi svetimiems įsiveržus į vaikystės užgyventą erdvę. Tai kelionė į momentą, kai prarandamas „rojus“ ir prieš akis atsiveria „mirties vartai“. Kasmetinis važiavimas pas giminaičius pasakotojo prisimenamas kaip ritualinė kelionė, kaskart detaliai atgaminant aplinką. Vaizdai regėjimo lauke plaukia kaip vanduo – pasireiškia vandens hierofanija. Pirmiausia žvilgsnis stabteli ir fiksuoja kiemų svirtis; novelės kontekste jos turi centro simbolikos vertę – reprezentuoja šulinį, taigi – vandenį. Miesto centrą rodo bažnyčia. Užmiesčio centras – dvaras – mena istoriją apie Napoleoną. Tai sakralizuotos erdvės. Malūnas suteikia mistiškumo, nelaikiškumo: „Nuostabiausias dalykas man toje kelionėje būdavo kukurūzų laukas dvaro žemėse ir didelis vėjinis malūnas, kurį pravažiudavome beveik po pat sparnais, aukštai besigraibstančiais po orą ir vėl krentančiais žemyn su išpūstu ir plezdenančiu audeklu. Ratų girgždėjimas, storas velenas, prie kurio laikėsi sparnai, miltais apdulkęję langeliai, durys, pro kurias karojo nuleistos grandinės, ir sienojas malūnui į vėją atkreipti buvo man tokie įdomūs ir paslaptingi kaip pasaka“ [14, 238]. Mitiškai vaizduojama ir Šilbalių sodyba, kurioje augo virš visų kitų medžių iškilęs senas ąžuolas, sietinas su Pasaulio (arba Gyvybės) medžio įvaizdžiu: „Už gerų varsnų nuo malūno sukdavome į šunkelį ir toli jau pamatydavome Šilbalių dėdės trobas. Tuoj išskirdavom jas iš aplinkinių ūkių, nes gale pirkios augo ten ąžuolas, aukštesnis už viso sodžiaus medžius ir su nukaršusia viršūne“ [14, 238]. Erdvę kosmizuoja bei sakralizuoja ir beržynėlis: „Visados, kai tik išvydavau Šilbalių namus, akys man nusišviesdavo ir širdis linksmai šokteldavo: gera ir smagu buvo žiūrėti į tuos beržus, kurie baltavo aplink visą sodybą“ [14, 238]. Apvaldyta erdvė asocijuojasi su dieviška būtimi, todėl sukelia palaimos būseną [14, 31–34]. Šiai kelionės metu regėtai sakraliai, užgyventai erdvei oponuoja nevienalytė erdvė galulaukėje, užribio zonoje. Prisiminimų vaizdai nustoja „plaukti“, vandens hierofanija perkeliama į apleistą, civilizacijos „užmirštą“ vietą.

Novelės veiksmo centras – Kartuvių kalnelis, loma ir Kregždės upelė – teritorija, kurią pasakotojas pakrikštija „karalystės“ vardu. Ši vieta religingam žmogui suskaldyta: Kartuvių kalnelis simbolizuoja mirtį, praeitį, išnykusią civilizaciją, taigi buvusį pasaulėkūros centrą („Savo vardą buvo gavęs nuo to, kad ant jo baudžiamųjų laikais korė žmonės“ [14, 238]), turi neigiamą konotaciją; loma atspindi pirmą pradžios chaosą, yra neapgyvendinta. Upelis, tekantis vanduo per kalnelį ir apjuosiantis dykrą, kaip hierofanija sujungia minėtas zonas ir rodo mirties ir gyvybės (kregždė – gyvybės, atsinaujinimo nešėja), egzistencijos ir transcendencijos vienį, istorinio fakto tapimą mitiniu įvykiu, erdvėlaikio permanentiškumą, potencialią chaoso virsmo kosmosu vietą. Zonas vienija pirmą pradžią, bet nevienareikšmė medžiaga – akmuo. Lomoje jis gali simbolizuoti centrą, būti pirmą pradžią pasaulėkūros medžiaga. Kalnelio akmuo („Dykas

buvo tas kalnelis, be medžio, išraustas ir akmenų pilnas“ [14, 238]) gali sietis ir su mirties įrankiu – nusidėjėliai užmėtomi akmenimis.

Vanduo skatina prisiminimus ir pažadina archetipišką nesąmoningą pirmą pradžios pasaulėkūros procesą, novelėje pasireiškiantį ritualinės kovos vaizdiniais. Kova, pažymėta kartojimu, yra simbolinė, liudijanti šventybės, amžinumo poreikį. Besidžiaugdami vandeniui ir maudynėmis vaikai nejučia atkartoja pirmą pradžios veiksmą, apšalimą, pašventinimą: „Sušilę ir pailsę pūksteldavome į Kregždės upelę, kuri skaidri gurguliavo per akmenis, ir klegėdami maudėmės, taškydamiesi ir vienas kitą niurkydami į vandenį“ [14, 238]. Novelės veikėjai tarsi atgimsta – nuovargę, kairią, susikaustymą panaikina vanduo, sąlytis su juo; vanduo neigiamus pojūčius paverčia teigiamais, išsklaido nemalonią būseną ir suteikia smagumo, nuoširdaus džiaugsmo, laimės. Vaikai atgimsta tarsi po krikšto, įgyja dieviškumo. Į pirmą pradžios veiksmą ir rituališkumą nukreipia klegesio, šūksnio motyvai: „Sulig savo riksmu jisai pasileido bėgti prie vandens, šokinėdamas kaip kumeliukas, pirmą sykį išleistas į lauką. Ir mes suklikom ir metėmės prie Kregždės upokšnio. Pribėgome visi kartu“ [14, 242]. Vaikai simbolizuoja ir archajinių žmogų (maudosi nuogi), atsidūrusių chaotiškoje, dar neapgyvendintoje, todėl tinkamoje pasaulėkūrai erdvėje.

Aplink vaikus esti viskas, ko reikia pasaulio kūrimui: žemė, akmuo, kalnelis (priartinantis prie dangaus centras) ir vanduo. Neapgyvendinta, bet tam puikiai tinkama vieta, naujų potyrių ir pažinimo troškimas atspindi sankūrą: „Mums, mažiems padaužoms, jisai [kalnelis – G. B.-S.] labai tiko, nes čia ligi soties galėjome slapstytis duobėse, gaudytis, akmenimis laidyti į pakalnę, kasinėti lapės olą, kurios galo niekad neprieidavai“ [14, 238]. Ant kalnelio vaikai tarsi archeologai ar pirmųjų žmonės tyrinėja gamtą, bandydami atskleisti jos paslaptis, empiriškai pažinti jos galią ir įvesti savo viešpatystę. Kaip teigia M. Eliade, „<...> kiekviena teritorija, užimta siekiant joje apsigyventi ar ją naudoti kaip „gyvybinę erdvę“, pirmiau iš „chaoso“ paverčiama „kosmosu“; tai yra ritualu jai suteikiama tam tikra „forma“, kuri ją paverčia realia. <...> Nesuskaičiuojami erdvės, daiktų, žmonių pašventinimo aktai liudija pirmųjų žmogaus pakvaišimą dėl realybės, jo būties geismą“ [4, 13]. Dykvietės–kalnelio–upokšnio erdvė vaikams tampa karalyste, kurios šventybę kūrė vanduo ir ritualiniai žaidimai: „Mūsų džiaugsmas buvo neapsakomas. Mes šaukėme kaip patrakę, šokinėjome, siautėme ir žaidėme laukiniais. Toji dyka dirva, lapių urvais išraustas kalnelis ir ramiai čiurlenantis upokšnis buvo mūsų karalystė, niekam kitam nenaudinga, ir mums nė į galvą neatėjo, kad kada nors mes šio savo žaismų tyrilaukio netektume“ [14, 239]. Karalystė išreiškia pirmą pradžios dievišką buveinę, archetipinį būstą, namus. Požiūris į vietovę kaip į karalystę liudija erdvėlaikio ypatingumą ir įprasmina kartotę – vaikai net buvo susikūrę tam tikrą „savosios“ erdvės apvaldymo ritualą: „Nusibodus pliauškytis upelėje, visi eidavome vaikščioti po akmenų lauką. <...> Išsimaudžius mūsų darbas ir buvo visą daubą peršokuoti akmenimis, nepalypstėjus koja žemės. Taikydavos, kad paslydę nusibrėnydavome blauzdas, prasiskeldavome kelį ar kaktą“ [14, 239]. Vaikai jaučiasi šeiminiškais, elgiasi pagal savo susikurtas taisykles, siekia tapti herojais, didvyriais, turinčiais galios užkariauti ir užvaldyti, atlikti sakralizacijos aktą. Kalnelis ir akmenynė jiems – kovos arena, jie varžosi, kuris pirmas užkops, kuris nenuslysdamas peršokuos visus akmenis. Pardavus kalnelį bei lomą, vaikai liūdi, nes jų sakralizuota erdvė atimta, kartu atimta teisė į pasaulio perkūrą joje:

„Kai pribėgome, Motiejukas, sumišęs ir lyg sugėdintas, pasakė:

– Tėtis užvakar pardavė akmenų lauką. <...>

– O upelį?

– Upelį? – sudvejojo Motiejukas. – Upelio gal nepardavė – jis juk iš toli atbėga“ [14, 239].

Taigi sąsaja su pirmaprade vaikų „karalyste“ išlieka – per vandenį, kuris yra „niekieno“ ir kaip šventybė jungia profanišką erdvę su sakralia. Vanduo siejamas su naujumu, nepatirtais įspūdziais ir galimybe tobulėti, suprasti, patikrinti save, sužinoti savo statusą, vertę gamtoje. Šalia vandens žmogų užlieja gaivališka energija, pasąmonėje kyla nevaldomas noras susikauti su stichija, išmėginti savo jėgas. Kovos su gamta, stichijos įveikimo ir kartu susijungimo su ja momento ypatingumą akcentuoja G. Bachelard'as: „<...> šuolis į jūrą <...> vienintelis tikslus, pagrįstas, šuolio į nežinią vaizdas, kurį įmanoma išgyventi“ [1, 272;], „<...> kai vaikas gimnastikos salėje šokinėja į tolį ant pjuvenų, jis patiria tik žmogišką lenktynių džiaugsmą. Jeigu jis yra pirmasis šiose varžybose, vadinasi, jis pirmasis tarp žmonių. Ir visiškai kitoks viršžmogiškas išdidumas apima šokant per kliūtį gamtoje, vienu šuoliu peršokant upelį! Nesvarbu, kad jis vienas, svarbu, kad jis pirmas. Jis pirmasis gamtoje. Ir įsitraukęs į nesibaigiantį žaidimą, vaikas šokinėja iš vienos pievos į kitą, nepaisydamas šniokščiančio vandens pavojų. Ir kiek vaizdų tuomet gimsta! Kiek svajų patiria galybės, triumfo, paniekos nugalėtajam skoni. Plačioje lankoje per upelį šokinėjantis vaikas geba svajoti nuotykius, jėgą, polėkį, narsumą“ [1, 290]. Kova vandenyje taip pat susijusi su cikliško gyvybės rato pojūčiu. Būtent galynėjimasis su vandeniu įprasmina mitinio didvyrio, nugalintio neįmanomas kliūtis, mėgdžiojimą, išreiškia dieviškosios kartotės idėja: „Netrukus mes pliūškėme vandeny, rėkdami ir skandindami vieni kitus, lygiai kaip senomis akmenų dirvos dienomis, kada mes čia žaidėme laukiniais“ [14, 244].

Novelėje vaikų įsivaizduojamą erdvės įvaldymą keičia tikrasis žmonių įsikūrimas prie upelio – dykvietę sėkmingai apdirba žemės plotą nupirkęs Baltrus Žirgelis ir jo šeima. Tačiau įsikūrimas nėra lengvas. Vaikai nuolat seka „savosios karalystės“ likimą, nesąmoningai išreikšdami „prarastojo rojus“ ilgesį, liudydami norą atmesti istoriją, žemiškąjį laiką, nesukurtąjį, nešventą pasaulį, laiką ir erdvę.

Ukininkas savuosius namus renčia iš akmenų, molio, augalų ir būtino sando, sutvirtinančio, sujungiančio elemento – vandens. Kiamo centre – šulinys, dievišką rojų simbolizuoja sodas: „Šilbalių vaikams nebuvo tai naujiena, bet aš, išpūtęs akis, žiūrėjau į šulinį, kurio rentinys buvo akmeninis, žiūrėjau į medelius, kurie užveistam sode aplink pirkį žaliavo glėznais lapeliais, ir į javų laukus, iš lėto vilnijančius, padvelkus vėjeliui tenai, kur neseniai riogsojo akmenys ir kerojo dagiai“ [14, 244] (*). Akmuo – žemės ir vandens darinys, išlaikantis atmintį, simbolizuojantis dievišką galią. Naujakurių namai analogiški dievų buveinei. Prie upelio ganėsi karvė – pagrindinė šeimos maitintoja, taigi pienas, kaip ir vanduo, yra gyvybės šaltinis, penas. G. Bachelard'as pažymi, kad pasąmonei „kiekvienas vanduo yra pienas. Tiksliau, kiekvienas palaimingas gėrimas yra motinos pienas“ [1, 227]. Motina gamta maitina žmogų – ji yra gyvybės teikėja.

Vaikams „praradus“ savo karalystę (į laukinę žaidimų dirvą vartai jau užkelti), išryškiniami pasikartojantys raudonos spalvos ir kraujo motyvai, įvedamas grėsmingo, pražūtimi grasinančio vandens įvaizdis. Audra oponuoja dainai, ramiai liūliuojančiai tarsi moteriškas vanduo, užsimezga netikėtos lemties laukimo intriga, skleidžiasi destruktijos nuojauta: „Saulė, raudona ir didelė, grimzdo už girių. <...> Nuo paskutinių saulės spindulių debesys pasruvo krauju, buvo nykūs ir baisūs. Daina nutilo. Mamytė pasižiūrėjo į tuos kruvinus debesų kalnus <...>“ [14, 245]. Kraujo motyvas kartojasi: padėdami naujajam savininkui ir jo

(*) Plg. su A. Vaičiuliaičio novele „Motiejaus šulinys“ [15], kurioje šulinys, sujungtas su medžiu, atlieka steigties funkciją ir tampa pasaulėkūros ašimi, taip pat padeda veikėjui susisiekti su anuo pasauliu (tarpininko funkcija). Abu objektai harmonizuoja aplinkinę erdvę: pritraukia miško paukščius ir gyvūnus, pasotina ūkio galvijus, suteikia sveikatos ūkio gyventojams ir kaimynams, leidžia suklestėti kaimui.

sūnui rinkti akmenis, vaikai iki kraujo apsidaužo krumplius. Karo metu besistengią pabėgti iš mirties nagų giminaičiai Šilbalių sodyboje su ja susiduria – išvysta karvę perpjautu kaklu: „Mūsų pasirodymas Šilbalių kieme buvo nepaprastas. Kai įriedėjom pro vartus, prie tvarto, ant pamestų šiaudų, pamatėm išpūstais šonais nuvirtusią karvę. Jos gerklė buvo perpjauta. Šviežias kraujas gliurgė jai iš žaizdos, gerdamasis į šiaudus ir žemę. Už kūgio pastebėjome Baltrų Žirgelį. Jis šiaudų gniūžte šluostė nuo dalgio kraują lygiai taip kaip dobilienoje plovėjas, prieš pasigaląsdamas ašmenis“ [14, 246]. Nutraukiama peno, motiniškumo, naujos gyvybės atsiradimo gija. Šis mirties aktas, atliktas giltinės atributu – dalgiu, rituališkai pažymimas degtine: „nuo šaknų“ [14, 247] – degančiu vandeniu, viena vertus, gydančiu žaizdas, skatinančiu užmarštį, kita vertus, suteikiančiu jėgų, agresijos, atimančiu protą. Vandens hierofanija inicijuoja veiksmą. Pralietas kraujas (vandens, virtusio krauju, gliurgimas) pranašauja darnaus ir harmoningo gyvenimo griūtį.

Karas sukelia chaosą kultūrinėje erdvėje, naujakurių sodyboje priešinamasi priespaudai ir išnaudojimui, kovojama už savarankiškumą ir laisvę. Didelių ambicijų turintis ūkininkas nenori skolintis iš kaimyno pinigų, nespėja laiku sumokėti mokesčių duoklės ir jo ūkis išvaržomas. Naujakuris materializavo savo svajonę, suteikė jai formą, susikūrė „dangaus karalystę“ žemėje, tačiau liko bendruomenės užribyje. Profaniškas pasaulis riboja jo, tipiško kūrėjo, laisvę. Nuo Kartuvių kalnelio kaltės prieš bendruomenę, nepaklusnumo, baismės (tiksliai nepasakyta, už ką buvo kariami žmonės) simbolika „nusileidžia“ į lomą ir „pažadina“ chaosą – „atgaivinama“ mirtis. Raudonos spalvos, kraujo motyvas pasikartoja kaip mirties pranašas ir namų erdvėje: „Į kiemą įsirito brička su antstoliu ir dviem žandarais. <...> Niekas į juos nesikreipė, tik boba su raudona skara pakilo nuo rąsto <...>“. – Kas daugiau? – klausė antstolis, žvelgdamas čia į tris ūkininkus, kurie nepakilo nuo slenksčio, čia į bobą su raudona skara ant rąsto, čia vėl į popieros lakštą, čia vėl į abu mėsininkus“ [14, 249, 250]. Šeimininkas didvyriškai stoja į kovą už būvį tarsi pirmykštis žmogus – su kirviu rankose. Vokietis, norėjęs sėti mirtį, tarsi Kainas lieka su žyme, randu. Baltraus Žirgelio krauju pažymima apgyvendinta vieta, susijungia vandens ir žemės stichijos: „Čia išvydau kraujo srovele, kuri iš Baltraus krūtinės per kaklą ir veidą varvėjo ant žemės“ [14, 252]. Mirtis ištinka prie vartų, skiriančių erdves: žardžio ir kiemo, sakralios ir svetimųjų desakralizuotos erdvės. Vandens bespalviškumas, vandens ir pieno baltumas galutinai transformuojasi į raudoną spalvą – tampa vandeniu-krauju, simbolizuojančiu mirtį. Kita vertus, įsigerdamas į žemę kraujas suteikia galią naujam gyvenimui.

Labai svarbi veikėjo mirties scena – Vaičiulaitis pavaizduoja paskutinį ūkininko žvilgsnį, aprėpiantį jo susikurtąjį „pasaulį“ nuo dangaus iki žemės. Simboliškai susiliejiama su žeme, teigiama metafizinė būtis. Religingo pasakotojo vizijoje pakartojamas dvasinis pasipriešinimas, išryškinamas didvyriškumas amžinoje kovoje už savo teritoriją, laisvę, nepriklausomybę, išnaudojimą: „Baltrus Žirgelis susvyravo ir užvertė akis aukštyn, lyg dar sykį žvelgdamas į tą stogą, kurį pernai dengė, ir į tą padūmavusių dangų, kur liūdnam trileno vyturėlis. <...> Lyg pro kokį gelsvą debesėlį, žaižaruojantį mano akyse, aš regėjau, kaip iš to debesėlio pamažėle išsinėrė Baltrus Žirgelis, persisvėręs per žardžio vartus, kaip jis dar kartą sudrebėjo lygiai kaip pirmą ir kaip jo rankos paskutiniu truktelėjimu sugniaužė saujelę žemės“ [14, 252]. Atgimimo per mirtį archetipas realizuojamas pomirtine galimybe sugrįžti į gimtąją žemę. Žemė veikėją maitino, teikė vilties gyventi ir tobulėti: „Net iki mūsų dienų europiečiai išlaidė neiškų ryšio su gimtąja žeme jausmą. Tai religinė autochtonų patirtis: žmogus jaučiasi esąs čionykštis, ir šis kosminės struktūros pojūtis smarkiai pranoksta šeimos ar giminystės ryšius. <...> Mirdamas žmogus trokšta sugrįžti į Motinos Žemės įščias ir būti palaidotas gimtojoje žemėje“ [5, 99]. Viena vertus, žemės įdirbimas – tai gamtos

perkūra. Naikindamas gamtą, žmogus naikina pats save. Kita vertus, „kraujo aukos“ nevienkartiškumas, atnašavimas primena žemės pašventinimą ir suponuoja galimą kosmizuojamos erdvės sudvasinimą, „realumą“, jos pavertimą centru – sodyboje lieka gyventi motina su vaikais. Taigi per kraujo auką sakralizuojama erdvė, paverčiama realia tikrove, tarsi grąžinama į pirmąją laiką, kai pasaulėkūros procese aukščiausioji, gyvybę teikiančioji ir mirtį nešančioji dievybė buvo Motina Žemė.

Vaičiulaičio novelėje vanduo gelbsti tiek nuo fizinių, tiek nuo dvasinių pavojų. Jis padeda išvengti nemalonių situacijų, apsaugo nuo neigiamų emocijų. Ši elemento galia neretai suvokiama intuityviai, jo trauka jaučiama, kai susiduriama su nesėkme, nežinia, nelaime. Susidūrus su netikėta mirtimi kaip priešprieša gyvybei alsuojančiam pasauliui, žmonės apgaubia nežinomą, netikrą būseną, prarandamas nerūpestingas vaikystės rojus pojūtis, vaikai patenka į suaugusiųjų gyvenimą, kuriame yra nebūties šmėkla: „Pajutau mirtį, kuri man pasirodė baisesnė už mano senelių ir brolių mirtį, – didelė mirtis, netelpanti žmogaus prote ir toje ramioje gamtoje, kur vyturėlis trileno. Suklikęs pasileidau pro Kartuvių kalnelį į Šilbalius. Už savęs girdėjau šniokštuoju kitus vaikus ir dar mačiau, kaip keliu nudardėjo <...> mėsininkas Leizeris ir kaip į Kregždės upelės pusę nugąsdinta bėgo žalmargė su teliuku“ [14, 252]. Išsigandę ir pasimetę, suvokę tragediją vaikai pasileidžia į namus, į saugią tėvų erdvę, skubiai išdarda mėsininkas, karvė su teliuku (gyvuliai) nubėga prie vandens. Vanduo itin moteriškas, motiniškas – jis apgaubia, savo substancine riba atskiria nuo pavojų ir saugo.

Taigi kasdienybės akimirks ir pavienių žmonių likimai, vertybės Antano Vaičiulaičio novelėje perauga į visos žmonijos lemties ir amžinųjų vertybių atsikartojimą laike. Šis universalumo aspektas grindžiamas šventybės, mitiškumo pajauta, nukeliančia į pradžių pradžią. Rašytojo tekstas nejučia gręžiasi į archetipus, pirmąją ir belaikius, išreiškiančius žmonijos kolektyvinę patirtį. „Amžinojo sugrįžimo“, „prarastojo rojus“ ženklai, gyvybės ciklo elementai per vandens hierofaniją suponuoja kūrinyje ir žmogaus būtį. Novelėje vanduo yra gyvybės, mirties, moteriškumo išraiška, atlieka atminties ir pranašo, apvalymo ir atnaujinimo, išėjimo ir gelbėjimo, aukos funkcijas, simbolizuoja ribą ir kliūtį, jausmus ir svajones, kovą bei mitinę pasaulėkūros erdvę.

Gauta 2014 07 30
Priimta 2015 12 30

Šaltiniai ir literatūra

- [1] BACHELARD, Gaston. *Svajonių džiaugsmas: ugnies psichoanalizė: vanduo ir svajonės: erdvės poetika*. Vilnius: Vaga, 1993. 567 p.
- [2] BRAZDŽIONIS, Bernardas. Magiškas Vaičiulaičio kūrybos pasaulis. *Aidai* [interaktyvus]. 1986, [Nr.] 3 [žiūrėta 2014 04 24]. Prieiga per internetą: <http://www.aidai.us/index.php?option=com_content&view=article&id=8043:pa&catid=438:198603&Itemid=509>.
- [3] *Būtis harmonijos ilgesys*: Antano Vaičiulaičio 100-osios gimimo metinėms. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006. 197 p.
- [4] ELIADE, Mircea. *Amžinojo sugrįžimo mitas: archetipai ir kartotė*. Vilnius: Mintis, 1996. 161 p.
- [5] ELIADE, Mircea. *Šventybė ir pasaulietiškumas*. Vilnius: Mintis, 1997. 162 p.
- [6] GRINIUS, J. *Veidai ir problemos lietuvių literatūroje / Visages et problèmes de la littérature lituanienne*. T. II. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1977. 496 p.
- [7] JUNG, Carl Gustav. *Psichoanalizė ir filosofija*: rinktinė. Vilnius: Pradai, 1999. 438 p.

- [8] JUNGAS, Karlas Gustavas. *Žvelgiant į pasąmonę* [interaktyvus]. [žiūrėta 2014 04 20]. Prieiga per internetą: <<http://web.archive.org/web/20070129085213/http://perkunas.vtu.lt/psichologija/pasamone/>>
- [9] JUNG, Carl Gustav. *Du traktatai apie analitinę psichologiją: apie pasąmonės psichologiją: santykiai tarp Aš ir pasąmonės*. Vilnius: Margi raštai, 2012. 304 p.
- [10] KUBILIUS, Vytautas. *Antanas Vaičiulaitis*. Kaunas: Šviesa, 1993. 157 p.
- [11] LIULEVIČIENĖ, Aušra. *Antanas Vaičiulaitis. Lietuvių egzodo literatūra, 1945–1990*. Vilnius: Vaga, 1997, p. 234.
- [12] МЕЛЕТИНСКИЙ, Елеазар Моисеевич. *Поэтика мифа*. Москва: Издательская фирма „Восточная литература“, школа „Языки русской культуры“, 1995. 406 с.
- [13] PUHVEL, Jaan. *Lyginamoji mitologija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001. 303 p.
- [14] VAIČIULAITIS, Antanas. *Tavo veido šviesa: novelės, padavimai, romanas*. Vilnius: Vaga, 1989. 490 p.
- [15] VAIČIULAITIS, Antanas. *Vidurnaktis prie Šeimos: novelės ir apsakymai*. Vilnius: Chicago (Ill.), Ateities literatūros fondas, 1986. 131 p.
- [16] ZALATORIUS, Albertas. Dėsniai, kurie niekadęs neęsta. A. Vaičiulaitis. *Tavo veido šviesa: novelės, padavimai, romanas*. Vilnius: Vaga, 1989, p. 1–37.

GABIJA BANKAUSKAITĖ-SEREIKIENĖ

Mythical code of water in Antanas Vaičiulaitis's novel “The Field of Stones”

Summary

In the paper through a mythical aspect of archetypality, meanings and symbolism of water, the novel “The Field of Stones” by the Lithuanian writer Antanas Vaičiulaitis (1906–1992) is analysed. The analysis is grounded on the conception of mythical thinking developed by J. Puhvel and E. Meletinskij, and the definition of an archetypal model by C. G. Jung and M. Eliade, “eternal return” and repetition, a ritual connection as a means to approach the real time and being as witnessed by Gods. Moreover, the functions of water as a special fundamental element developed by M. Eliade are actualised – water enables world creation through chaos conversion into cosmos conveying ideas of eternity, self-cognition, and creation. The transformation of water by G. Bachelard is also discussed in the paper.

Antanas Vaičiulaitis's novel “The Field of Stones” is constructed as a self-cognition space of the main character through “eternal return” to “paradise lost”. Water plays a special archetypal function in the novel – it is an expression of life, death and femininity, inspires reminiscences, transmits the feeling of a cyclical life circle, performs the function of a memory and a prophet, lustration and resurrection, relates to a way out and salvation, symbolises a boundary and an obstacle, feelings and dreams, fight and a subconscious process of primordial world creation.

Key words: myth, archetype, water, creation, repetition